

"TIL ORQALI ADABIYOTGA IXLOS"

Qoraqalpog'iston Respublikasi Qonliko'l tumani
4-sonli maktabning O'zbek (davlat) tili fani o'qituvchisi

Pirniyazova Arifa Xurmetbaevna

Annotatsiya: Ushbu maqolada til orqali adabiyotga bog'lanish, san'atga mehr, so'z sehri haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: til, adabiy til, ixlos umumxalq tili, adabiy kecha, xom til, buyuk so'z.

Adabiy til asos e'tibori bilan umumxalq tilining so'z ustalari tomonidan ijodiy boyitilgan va qayta ishlangan shaklidir. So'z ustalari butun yaratuvchilik jarayoni ustidan rahbarlik va boshqaruvchilik rolini olib boradi. Shuni esda tutish lozimki, tilni xalq yaratadi. Tilni adabiy va xalq tiliga bo'lish faqat "xom" til va yozuvchilar tomonidan ishlangan til borliginigina ko'rsatadi. Umumxalq tilini qayta ishlash, undagi eng yaxshi unsurlarni saralab olish, fikr va his-tuyg'ularni juda sodda va ixcham qilib ifodalash sohasida buyuk so'z ustalarining tajribasi kattadir. Umumxalq tilini badiiy qayta ishlash metod va usullari turli davrlarda o'zgarib hamda takomillashib boradi. Nutq vositalari, hatto, eng qadimgi vaqtlarda ham qayta ishlandi va silliqashtirildi. Bunday qayta ishlashning namunasi M. Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari misolida juda ravshan ko'rinadi. Adabiy til tarixining eng muxim vazifalaridan biri buyuk so'z ustalari tomonidan umumxalq tilining qayta ishlanish xarakteri va rolini aniqlashdir. Adabiy til – murakkab uslublar tizimidan (adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik, ilmiy, ishlab chiqarish – texnika, hujjat-qog'ozlar va boshqalardan) iborat.

Shunday ekan, adabiy tilning ijodkori faqat yozuvchilar emas. Shuning uchun ilmiy bayon etish uslubini yaratishda faol ishtirok etgan buyuk olimlarni ham e'tibordan chetda koldirmaslik kerak. Masalan, Alisher Navoiy bir qancha badiiy asarlar yaratish bilan birga «Majolis un-nafois»da adabiy tanqid, «Mezonulavzon»da adabiyot nazariyasi, «Muhokamat ul-lug'atayn»da til bilimi haqida ilmiy fikrlar bildirdi,

shuningdek, bu sohalar bo'yicha fikr bayon etish yo'llarini ham amalda ko'rsatib berdi. Adabiy til leksikasi va frazeologiyasi faqat milliy til zahiralari hisobiga emas, balki boshqa tillardan so'z olish yo'li bilan ham boyib bordi.

Umumxalq tilining grammatik qurilishi va lug'at tarkibidagi hamma faktorlar adabiy tilning me'yori qilib olinavermaydi. Hozirgi adabiy til me'yoriga kirmay, chetda qoladigan so'z va iboralar quyidagilar:

a) dialektal so'z va iboralar hamda ayrim shevalarga xos bo'lgan sintaktik qurilmalar va so'z yasashning ayrim unsurlari. Misol: shapish (do'ppi, qalpoqcha), inak (sigir) kabi;

b) umumxalq so'zlashuv tilida hamda badiiy adabiyotda obraz individualligini bo'rttirish uchun qo'llaniladigan, adabiylik huquqiga ega bo'lmagan sodda so'z va iboralar;

v) jargonlar leksikasi va frazeologiyasi hamda ularda ishlatiladigan so'zlar;

g) ayrim ijtimoiy guruhchalarning shartli yasama tili (argo tili), masalan: o'g'rilar yasama tili, kartabozlar yasama tili.

d) maxsus professional atamalar leksikasi. Bular adabiy til doirasida qatnashish huquqiga ega bo'lsa ham, adabiy til uslubida qatnasha olmaydi, chunki ularning qo'llanish doirasi tor. Masalan, kulolchilar leksikasi.

Yuqoridagilarga asoslanib shunday xulosaga kelish mumkin: o'zbek adabiy tili muayyan me'yorga, qolipga solingan, o'zbek xalqining barcha madaniy ehtiyoji va talablariga xizmat qiladigan tildir, rasmiy davlat hujjatlari, fan va texnika, matbuot, radio, teatr va badiiy adabiyot tilidir. So'z ustalari umumxalq tilidagi har xil nutqiy shakllarni tanlab olish bilan birga, ularni badiiy qayta ishlaydilar. Badiiy qayta ishlash deganda nimani tushunish kerak? Bu quyidagi hollar bilan amalga oshirilishi mumkin:

1. Umum ishlatadigan so'z ma'nolarini yanada taraqqiy qildirish asosida:

Masalan. Oybekning «Qutlug' qon» romanidagi quyidagi gapga nazar tashlang:

Bilaman, tushunaman, kishanga tobing yo'q.

Qoratoyning Yo‘lchiga qarata aytgan bu gapida kishan so‘zi «boylar istibdodi, zulmi» ma’nolarini anglatib kelyapti. Darhaqiqat, boylar istibdodi, zulmi oddiy mehnatkash xalq uchun kishandir.

2. Frazelogik novatorlik bilan. Masalan, Said Ahmad asarlarida «o‘z o‘tiga o‘zi yonib yotmoq», «miyasini parmalab turmoq», «ota er-xotin o‘rtasiga qora botir bo‘lib tushdi» kabi mohirona ijod qilingan frazeologizmlar mavjud.

3. Taqqoslash, metafora, epitet, perifraza kabi badiiy tasvir vositalaridan foydalanish assyuida. Masalan, G‘.G‘ulom «YAlovbardorlikka» she’rida shunday yozadi:

Buxoro bir oltin kosa, Qon-yosh bilan limmo-lim. Bu o‘rinda uch holat ko‘zga tashlanadi: birinchidan, Buxoro oltin kosaga o‘xshatilyapti, ikkinchidan, kichraytib ko‘rsatilyapti (litota), uchinchidan, bu o‘rinda ko‘chma ma’no – metafora ham mavjud. Demak, bu metaforik kichraytishdir.

Zaruriy adabiyotlar:

1.U.Tursunov, B.O‘rinboyev, A.Aliyev. O‘zbek adabiy tili tarixi. Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik. Toshkent: O‘qituvchi, 1995.3–13-betlar.

2.A.Muxtorov, U.Sanaqulov. O‘zbek adabiy tili tarixi.O‘zbek adabiy tili tarixi. Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari talabalari uchun qo‘llanma. Toshkent: O‘qituvchi, 1995.3–13-betlar.

3.A.Hojiyev va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1980.

4. SH. Shoabdurahmonov. O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari. Toshkent, 1962, 14–22-betlar.